

Struktura arki Noego (Rdz 6,14-16) w łacińskich źródłach patrystycznych przed Augustynem z Hippony

The Structure of Noah's Ark (Gen 6:14-16) in Latin Patristic Sources before Augustine of Hippo

Piotr Kochanek¹

Abstract: The article analyzes the comments of eleven Latin authors on the structure of Noah's Ark (Genesis 6:14-16). These authors are: Tertullian, Cyprian, Pseudo-Cyprian, Victorinus of Patavia, Lactantius, Hilary of Poitiers, Gregory of Elvira, Ambrose of Milan, Maximus of Turin, Jerome of Strydon and Orosius. The most important points in their analyzes of the flood pericope were three typologies: Noah – Christ, Noah's ark – the Church of Christ, the waters of the flood – the water of baptism. These typologies were closely related to the thesis regarding the exclusivity of salvation in the Church. The structure of the ark was a secondary or even tertiary problem in this context. However, over time, interest in this issue also gained attention. Gregory of Elvira and Ambrose of Milan paid the most attention to the “technical” structure of the Ark. A translation of Origen's *Second Homily on the Book of Genesis* by Rufinus of Aquileia should be added here. These writers drew attention to the pyramidal shape of Noah's Ark and the two-stage division of its interior: storeys and floors. The symbolic meaning of the dimensions of the Ark was also analyzed. The Ark-Church typology has also been linked to considerations on the Church as the mystical body of Christ. In this way, Latin theologians, even before the translation of Origen's homily by Rufinus, either adopted the ideas of the Greek Fathers of the Church or reached the same conclusions themselves.

Keywords: Gen 6:14-16; Noah's Ark; biblical typology; Latin Fathers of the Church

Na gruncie wczesnochrześcijańskiej literatury łacińskiej interesujące z punktu widzenia powyższego tematu wzmianki pojawiają się dopiero u pochodzącego z Kartaginy Tertuliana (ok. 155-ok. 220). Autor ten nie odniósł się co prawda bezpośrednio do kształtu arki, ale w piśmie *De baptismo* stwierdził, że ta jest typem Kościoła, wody potopu zaś to figura

¹ Dr hab. Piotr Kochanek, prof. KUL, Katedra Historii Starożytnej, Bizantyńskiej i Średniowiecznej, Instytut Historii, Wydział Nauk Humanistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. Lublin, Polska; e-mail: lu2005harn@yahoo.de; ORCID: 0000-0001-9702-548X.

chrztu². Z kolei gołębicą przynosząca Noemu gałązkę oliwną była jego zdaniem nie tylko ptakiem przynoszącym znak pokoju, lecz także symbolem Ducha Świętego³. W ten sposób Tertulian przywołał trzy typologie o nowotestamentalnej genezie: arka – Kościół, wody potopu – woda chrztu (1P 3,20-21) oraz gołębicą – Duch Święty. W tym ostatnim przypadku nawiązał pośrednio do epifanii towarzyszącej ceremonii chrztu Chrystusa w Jordanie (Mt 3,16; por. Mk 1,10; Łk 3,21-22; J 1,32). Typologiczne czy też figuratywne ujęcie perykopy o potopie dobrze wpisywało się w sposób rozumowania piszących po grecku poprzedników Tertuliana, Justyna Męczennika (ok. 100-ok. 165)⁴, Teofila Antiocheńskiego (zm. ok. 183)⁵ i Ireneusza z Lyonu (ok. 130-ok. 200)⁶, tworząc fundament dla przyszłej łacińskiej tradycji interpretacyjnej. W traktacie *De idololatria* natomiast Tertulian odwołał się do bestiariusza arki, pisząc, że był w niej zarówno kruk i sokół, jak i wilk, pies czy wąż. Ten bestiariusz autor potraktował jako typologiczne zestawienie różnorodności charakterów ludzi tworzących Kościół. Zaznaczył przy tym jasno, że mimo owych słabości nie było w „korabiu”⁷ Noego zwierząt mogących być figurami bałwochwalców⁸. Zakończył zaś ów krótki wywód sformułowaniem: „Quod in arca non fuit, in ecclesia non

² Tertullianus, *De baptismo* 8, ed. A. Reifferscheid – G. Wissowa, w: Tertullianus, *Opera*, t. 1, CSEL 20, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 208, 1-2 (= SCh 35, s. 78, 6-7 = CCL 1, s. 283, 27-28 = PL 1, 1209A). Por. J. Daniélou, *Bible et liturgie. La théologie biblique des Sacrements et des fêtes d'après les Pères de l'Église*, Lex Orandi 11, Paris 1951, s. 113; R.P.C. Hanson, *Allegory and Event: A Study of the Sources and Significance of Origin's Interpretation of Scripture*, Louisville – London 2002, s. 70.

³ Tertullianus, *De baptismo* 8, CSEL 20, s. 207, 24-208, 1 (= SCh 35, s. 78, 4-5 = CCL 1, s. 283, 21-22. 25-26 = PL 1, 1209A).

⁴ Iustinus Martyr, *Dialogus cum Tryphone Iudaeo* 138, ed. I.C.Th. Otto, Corpus Apologetarum Christianorum 1/2, Wiesbaden 1969, s. 486 (= PG 6, 793A).

⁵ Theophilus Antiochenus, *Ad Autolyicum* III 19, w: Théophile d'Antioche, *Trois livres à Autolyicus*, tł. J. Sender, SCh 20, Paris 1948, s. 240 (= PG 6, 1145C-D).

⁶ Irenaeus Lugdunensis, *Adversus haereses* IV 36, 3-4, 91-145, w: Irénée de Lyon, *Contre les hérésies. Livre IV*, t. 2: *Texte et traduction*, ed. A. Rousseau, SCh 100/2, Paris 1965, s. 888-894 (= PG 7, 1092B-1093B). Zob. Daniélou, *Bible et liturgie*, s. 114; F. Costa, *Le Christ, clef de l'interprétation de l'Écriture: Aspects de la typologie de Jean Daniélou*, „Revista de Magistro de Filosofia” 10/22 (2017) s. 89-90.

⁷ Termin „korab” został użyty w przekładzie Biblii Jakuba Wujka (1541-27 VII 1597) wydanej w 1599 roku.

⁸ Tertullianus, *De idololatria* 24, CSEL 20, s. 58, 4-7 (= CCL 2, s. 1124, 4-7 = PL 1, 696B): „uiderimus enim si secundum arcae typum et coruus et miluus et lupus et canis et serpens in ecclesia erit. certe idololatres in arcae typo non habetur. nullum animal in idololatren figuratum est”.

sit”⁹, które przypomina do pewnego stopnia nieco późniejszą słynną tezę Cypriana (ok. 200-258), pochodzącego także z Kartaginy, o czym niżej. Zatem i tutaj Tertulian stoi bardzo blisko genezy pewnego klasycznego później sformułowania, które bardzo mocno podkreślało chrześcijański ekskluzywizm. Pozornie więc tylko może się wydawać, że powyższe wypowiedzi Kartagińczyka były marginalne. Faktycznie dotyczyły one istoty chrześcijańskiego wykładu perykopy o potopie, a ich głównym punktem odniesienia jest 1P 3,20-21. Godny uwagi jest także fakt, że cytowana wyżej krótka wypowiedź zawarta w *De idololatria* jest ostatnim zdaniem tego pisma, stanowiąc jego ostateczną konkluzję. Tertulian przywiązywał zatem dużą wagę do tego sformułowania, uznając jednocześnie perykopę o potopie za ważny punkt odniesienia w rozważaniach eklezjologicznych.

Tę ostatnią myśl Tertuliana rozwinął twórczo jego krajan, Cyprian z Kartaginy. Punkt wyjścia stanowiła klasyczna już zapewne w jego czasach typologia arka – Kościół¹⁰. Kontekst, w którym porównanie to występuje, mówi, że nie może mieć Boga za ojca człowiek, który nie uznaje Kościoła za swą matkę, ponieważ tak jak w czasie potopu nie ocalał nikt, kto znajdował się poza arką, tak też nie dostąpi zbawienia ten, kto jest poza Kościołem¹¹. Obraz arki jako figury Kościoła koegzystuje tutaj na zasadzie swego rodzaju dopełnienia czy wręcz podzyrowania słynnej maksymy Cypriana, którą ten wczesnochrześcijański teolog wyraził bardziej dobitnie w swych listach, a która brzmi: „salus extra ecclesiam non est”¹². Sentencji tej oraz temu, co ona w istocie wyraża, poświęcono wiele publikacji również na gruncie polskim¹³. Jed-

⁹ Tertullianus, *De idololatria* 24, CSEL 20, s. 58, 8 (= CCL 2, s. 1124, 7-8 = PL 1, 696B). Por. Daniélou, *Bible et liturgie*, s. 115.

¹⁰ Cyprianus, *Epistulae* LXVIII 2, ed. G. Hartel, CSEL 3/2, Vindobonae 1871, s. 751, 15 (= CCL 3C, s. 472, 51 – 473, 52); Cyprianus, *Epistulae* LXXIII 11, CSEL 3/2, s. 809, 11-14 (= CCL 3C, s. 579, 238-242); Cyprianus, *Epistulae* LXXV 15, CSEL 3/2, s. 820, 13-15 (= CCL 3C, s. 595, 308-309). Por. Daniélou, *Bible et liturgie*, s. 115.

¹¹ Cyprianus, *De Catholicae Ecclesiae unitate* 6, ed. G. Hartel, w: Cyprianus, *Opera omnia*, CSEL 3/1, Vindobonae 1868, s. 214, 23-25 (= CCL 3, s. 253, 149-151 = Sch 500, s. 188, 7-10 = PL 4, 503A): „habere non potest Deum patrem qui ecclesiam non habet matrem. si potuit euadere quisque extra arcam Noe fuit, et qui extra ecclesiam foris fuerit euadit”. Por. Daniélou, *Bible et liturgie*, s. 114.

¹² Cyprianus, *Epistulae* LXXIII 21, CSEL 3/2, s. 795, 3-4 (= CCL 3C, s. 555, 380). Por. Cyprianus, *Epistulae* IV 4, CSEL 3/2, s. 477, 4-5 (= CCL 3B, s. 24, 100-101): „nemi salus esse nisi in ecclesia possit”. Por. też: Daniélou, *Bible et liturgie*, s. 115.

¹³ Por. J. Ratzinger, *Salus extra Ecclesiam nulla est*, tł. AM, „Znak” 17/131 (1965) s. 611; A. Śliwiński, *Extra Ecclesiam salus nulla*, EK IV 1474; Y. Congar, *Czy poza*

nak w kontekście niniejszych rozważań ważne jest, że idea ta została wsparta odniesieniem do arki Noego. Podobnie zresztą uczynił Tertulian. Jak wiadomo, niemal analogiczna myśl pojawia się także u Orygenesusa. Aleksandryjczyk ostrzegał bowiem, aby nikt, kto jest poza Kościołem, nie łudził się, że dostąpi zbawienia, lecz miał świadomość, że gotuje sobie duchową śmierć¹⁴. Jednak trzeba pamiętać, że tekst Orygenesusa zachował się tylko w przekładzie Rufina z Akwilei (ok. 345-ok. 411), który, jak wiadomo, nie szedł wiernie za greckim oryginałem¹⁵. Należy zatem zachować ostrożność w przypisywaniu tej frazy w takim właśnie brzmieniu Orygenesowi, ponieważ może ona pochodzić od samego Rufina, dla którego źródłem inspiracji mógł być właśnie Cyprian. Kontekst zaś, w jakim to zdanie pojawia się u Orygenesusa, nie ma nic wspólnego z perykopą o potopie. Jest to fragment odnoszący się do umowy wywiadowców Jozuego z Rachab (Joz 2,18-19). Tymczasem geneza idei Cypriana, w której ten połączył kwestię wyłączności zbawienia w Kościele z arką Noego, tkwi w 1P 3,20-21, gdzie ogniskują się trzy typologia:

Kościół nie ma zbawienia?, w: Y. Congar, *Szeroki świat moją parafią. Wymiary i prawdy zbawienia*, tł. A. Turowiczowa, Kraków 2002, s. 127-203; I. Ledwoń, *Extra Ecclesiam nulla salus*, w: *Leksykon teologii fundamentalnej*, red. M. Rusecki – K. Kaucha – I. Ledwoń – J. Mastej, Lublin – Kraków 2002, s. 389-395; F. Longchamps de Bérier, *Czy poza Kościołami nie ma zbawienia?*, Kraków – Tyniec 2004, s. 26-31; E. Dołganiszewska, „*Extra Ecclesiam nulla salus*”. Cypriana z Kartaginy myśli o Kościele, „*Wrocławski Przegląd Teologiczny*” 14/1 (2006) s. 141-157; B. Sesboüé, *Poza Kościołem nie ma zbawienia. Historia formuły i problemy interpretacji*, tł. A. Kuryś, Alfa – Omega, Poznań 2007, s. 51-55; E. Żochowska, *Extra Ecclesiam nulla salus. Wiele interpretacji, jedna ortodoksja*, „*Christianitas*” 31-32 (2007) s. 199-202; I. Ledwoń, „*Extra Ecclesiam nulla salus*”, „*Studia Salvatoriana Polonica*” 3 (2009) s. 59-60; P. Kowalczyk, *Extra Ecclesiam nulla salus. Obraz heretyka w nowożytnych przedstawieniach okrętu Kościoła Katolickiego*, w: *Figura heretyka w nowożytnych sporach konfesyjnych*, red. A. Bielak – W. Kordyżon, Warszawa 2017, s. 181.

¹⁴ Origenes, *Homiliae in Librum Jesu Nave* III 5, ed. W.A. Baehrens, w: Origenes, *Werke*, t. 7: *Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung*, z. 2: *Die Homilien zu Numeri, Josua und Judges*, GCS 30, Leipzig 1921, s. 307, 8-10 (= Sch 71, s. 142 = PG 12, 841C-842A): „Nemo ergo sibi persuadeat, nemo semetipsum decipiat: extra hanc domum, id est extra Ecclesiam nemo salvatur. Nam si quis foras exierit, mortis suae ipse fit reus”. Por. Ratzinger, *Salus extra Ecclesiam*, s. 611; Longchamps de Bérier, *Czy poza Kościołami nie ma zbawienia?*, s. 21-23; Sesboüé, *Poza Kościołem nie ma zbawienia*, s. 49-51; I. Ledwoń, „*Extra Ecclesiam nulla salus*”, „*Studia Salvatoriana Polonica*” 3 (2009) s. 59.

¹⁵ Por. Origène, *Homélie sur la Genèse*, ed. H. de Lubac – L. Doutreleau, SCH 7bis, Paris 1976, s. 86-87, przyp. 2.

Noe – Chrystus, arka – Kościół oraz wody potopu – woda chrztu. Innymi słowy, to Piotr opisał zasadę, którą Cyprian wyraził w zwięzłej sentencji, zainspirowany prawdopodobnie sugestią swego rodaka, Tertuliana. Następnie zaś Rufin wplótł ją w swój przekład pisma Orygenesusa. Typologia arka Noego – Kościół Chrystusowy była bowiem i jest nadal niezwykle ważna z teologicznego punktu widzenia.

Aluzja do arki jako symbolu Kościoła znajduje się także w piśmie polemicznym Pseudo-Cypriana, które powstało prawdopodobnie między rokiem 250 a 260¹⁶, gdzie nieznanymi z imienia autor zwalczał poglądy Nowacjana (ok. 200-ok. 258) w kwestii tak zwanych chrześcijan „upadłych” (*lapsi*), czyli tych, którzy w czasie prześladowań wyrzekli się wiary. Aby wzmocnić swą linię argumentacji, przywołał on typologię arka – Kościół i podkreślił, że w arce były zarówno zwierzęta czyste, jak i nieczyste, i że obie te grupy zostały uratowane¹⁷. Następnie wspominał dwa gatunki ptaków, które Noe wypuścił z arki, aby stwierdzić, że kruk symbolizuje ludzi nieczystych, a zatem grzesznych¹⁸, gołębicę natomiast jest symbolem prawowiernego chrześcijanina¹⁹. Wreszcie biblijny potop uznał autor w kontekście współczesnych mu wydarzeń za figurę prześladowania chrześcijan²⁰. Przywołanie perykopy o potopie, choć pozornie marginalne, było w gruncie rzeczy bardzo ważnym dowodem skrypturystycznym, przemawiającym za przyjęciem chrześcijan, którzy wyrzekli się swej wiary w okresie prześladowania, z powrotem do wspólnoty Kościoła tak, jak Bóg przyjął do arki wszystkie stworzone przez siebie zwierzęta.

Z kolei Wiktoryn z Patawii, znany również jako Wiktoryn z Ptuj (zm. ok. 304), prawdopodobnie Grek z pochodzenia i pierwszy piszący po łacinie egzegeta biblijny, uczynił zaledwie krótką wzmiankę na

¹⁶ Por. H. Koch, *Cyprianische Untersuchungen*, Arbeiten zur Kirchengeschichte 4, Bonn 1926, s. 358-425 (tytuł rozdziału: „Zur pseudo-cyprianischen Schrift «Ad Novatianum»”).

¹⁷ Pseudo-Cyprianus, *Ad Novatianum* 2, ed. G. Hartel, w: Cyprianus, *Opera spuria*, CSEL 3/3, Vindobonae 1871, s. 54, 24-55, 5 (= CCL 4, s. 139, 33-40 = PL 3, 1208B-C). Por. Pseudo-Cyprianus, *Ad Novatianum* 5, CSEL 3/3, s. 56, 17 (= CCL 4, s. 141, 1 = PL 3, 1209C).

¹⁸ Pseudo-Cyprianus, *Ad Novatianum* 2, CSEL 3/3, s. 55, 5-13 (= CCL 4, s. 139, 41-140, 50 = PL 3, 1208C).

¹⁹ Pseudo-Cyprianus, *Ad Novatianum* 3, CSEL 3/3, s. 55, 22-25 (= CCL 4, s. 140, 50-53 = PL 3, 1209A).

²⁰ Pseudo-Cyprianus, *Ad Novatianum* 5, CSEL 3/3, s. 56, 18-22 (= CCL 4, s. 141, 3-5 = PL 3, 1209C).

temat arki Noego. W kwestii jej konstrukcji zauważył, że została ona wykonana „z czworobocznych belek” lub bali – „ex quadratis lignis” (Rdz 6,14)²¹, co jest oczywiście jednym z wariantów przekładu tej frazy, pochodzącym z *Vetus Latina*²². Warto w tym miejscu przypomnieć, że powstały później przekład Hieronima używa wyrażenia „de lignis levigatis”, czyli wskazuje na inny aspekt ciesielskiego dopracowania owych bali, a dokładnie na ich staranne obrobienie czy wręcz gładkość. Wiktoryn posłużył się jedną z wersji *Vetus Latina*, jednak nie należy zapominać o tym, że Septuaginta użyła tutaj określenia: „ἐκ ξύλων τετραγώνων” (‘z belek czworobocznych’). Stąd Wiktoryn jako Grek niekoniecznie musiał się w tym przypadku odwoływać bezpośrednio do któregoś z istniejących wówczas przekładów starołacińskich, lecz mógł posłużyć się stworzoną przez siebie prostą kalką językową. Autor ten zasugerował też, choć bardzo delikatnie, że arka Noego jest symbolem Kościoła²³.

Niewiele także napisał na temat arki Laktancjusz (ok. 250-ok. 330). Nie wymieniając wprost imienia Noego, wspomniał, że Bóg wybrał jednego sprawiedliwego, który w wieku sześciuset lat zbudował arkę zgodnie z Bożym zamysłem, gdzie w czasie potopu znalazł ocalenie on sam wraz z żoną oraz ich trzej synowie z małżonkami²⁴. Uczynił również aluzję do wyłączności zbawienia w ramach Kościoła²⁵, lecz kwestii tej nie połączył z typologią arka – Kościół. Jednak, jak można domniemywać, typologia ta była wśród ówczesnych teologów tak znana, a aluzja

²¹ Victorinus Petavionensis, *Commentarii in Apocalypsin editio Victorini et recensio Hieronymi vna cum posteriorum additamentis XXI 1*, ed. I. Havssleiter, w: Victorinus Petavionensis, *Opera*, CSEL 49, Vindobonae – Lipsiae 1916, s. 149, 5-6 (= Sch 423, s. 128 = PL 5, 343C).

²² *Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel*, z. 2: *Genesis*, ed. B. Fischer, Freiburg 1954, s. 108.

²³ Victorinus Petavionensis, *Commentarii in Apocalypsin XXI 1*, CSEL 49, s. 149, 3-5 (= Sch 423, s. 128 = PL 5, 343C).

²⁴ Lactantius, *Divinae institutiones* II 13, 2, ed. S. Brandt, w: Lactantius, *Opera omnia*, ed. S. Brandt – G. Lavbmann, CSEL 19, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 160, 16-20 (= Sch 337, s. 180, 5-9 = PL 6, 326A): „hic cum sescentorum esset annorum, fabricavit arcam, sicut ei praeceperat deus, in qua ipse cum coniuge ac tribus filiis totidemque nuribus reservatus est, cum aqua uniuersos montes altissimos operuisset”.

²⁵ Lactantius, *Divinae institutiones* IV 30, 11, CSEL 19, s. 396, 8-11 (= Sch 377, s. 246, 46-48; s. 248, 49-50 = PL 6, 542B-543A): „sola igitur catholica ecclesia est quae uerum cultum retinet. hic est fons ueritatis, hoc domicilium fidei, hoc templum dei: quo si quis non intrauerit uel a quo si quis exierit, a spe uitae ac salutis alienus est”.

Laktancjusza do tezy Cypriana tak czytelna, że autor ten uznał, iż nie trzeba mocniej artykułować tej myśli.

Z kolei Hilary z Poitiers (ok. 315-ok. 367) w napisanym najprawdopodobniej pod koniec życia, czyli w latach 364-367, piśmie *Tractatus mysteriorum* z jednej strony uważał Noego za figurę Chrystusa²⁶, z drugiej zaś podobnie jak Tertulian, Cyprian i Wiktoryn z Ptuj traktował arkę jako symbol Kościoła²⁷. Można przyjąć, że w czasach Hilarego zestawienie to należało już do swoistego kanonu typologii biblijnych, który ukazywał paralele między Starym a Nowym Testamentem. Ponadto Hilary uznał, że kruk Noego jest symbolem grzesznika²⁸.

Następnym chronologicznie autorem łacińskim jest Grzegorz z Elwiry, który zmarł około 392 roku. Jego pismo *De arca Noe*, które, jak uważał André Wilmart (28 I 1876-21 IV 1941)²⁹, zostało napisane przed 360 rokiem, skoncentrowało się, podobnie jak prace jego znamienitych poprzedników, na typologii Noe – Chrystus³⁰ i arka – Kościół³¹. W kontekście niniejszych analiz ważniejsze jest jednak to, że Grzegorz bodajże jako pierwszy kościelny autor łaciński odniósł się także do wewnętrznej struktury arki. Miała się ona składać z dwóch kondygnacji, z których niższa była dwupoziomowa (*bicamerata*), wyższa zaś – trzypoziomowa (*tricamerata*), co w świetle typologii arka – Kościół miało symbolizować mieszkania przygotowane dla świętych w Królestwie Bożym³². Nie skomentował niestety terminów

²⁶ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus mysteriorum* 13, 2, ed. A. Feder, w: Hilarius Pictaviensis, *Opera*, pars 4, CSEL 65, Vindobonae – Lipsiae 1916, s. 13, 19-20 (= SCH 19bis, s. 100).

²⁷ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus mysteriorum* 13, 3-5, ed. A. Feder, CSEL 65, s. 14, 2-14 (= SCH 19bis, s. 100). Por. Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Psalmos* CXLVI 12, ed. A. Zingerle, CSEL 22, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1891, s. 852, 31 (= PL 9, 874B).

²⁸ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Psalmos* CXLVI 12, ed. A. Zingerle, CSEL 22, s. 853, 27 (PL 9, 874A-B).

²⁹ A. Wilmart, *Arca Noe*, „Revue Bénédictine” 26 (1909) s. 11. Por. M. Dulaey, *Le „De arca” de Grégoire d’Elvire et la tradition exégétique ancienne*, „Graphè” 15 (2006) s. 79, przyp. 5.

³⁰ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 4, ed. V. Bulhart, w: Gregorius Iliberritanus, *Quae supersunt*, CCL 69, Turnholti 1967, s. 149, 18.

³¹ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 4, CCL 69, s. 149, 17; 14, CCL 69, s. 151, 93; 20, CCL 69, s. 152, 129-130; 25, CCL 69, s. 153, 173; 26, CCL 69, s. 153, 180; 33, CCL 69, s. 154, 214-215.

³² Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 15, CCL 69, s. 151, 94-96: „Quod autem bicamerata et tricamerata arca fuisse refertur, mansionum loca et habitationum qualitates, quae sanctis in regno Dei sunt praeparatae, evidenter ostendit”. Por. F.J. Buckley,

bicamerata i *tricamerata* w aspekcie „technicznym”, lecz wykorzystał je jako punkt wyjścia do rozważań parenetycznych.

Nieco więcej miejsca natomiast poświęcił pojęciu *tricamerata*, które również skomentował zgodnie z logiką typologii arka – Kościół. Pierwszy poziom to figura raj, drugi – niebieska Jerozolima, trzeci zaś to królestwo niebieskie³³. Jednak w tym przypadku jest to wykład alegoryczno-symboliczny. Pośrednio z obu powyższych cytatów wynika, że arka to dwukondygnacyjna struktura licząca pięć pięter. Największa z nich jest dwupiętrowa kondygnacja dolna (*bicamerata*)³⁴, ponieważ to do niej odnoszą się podstawowe wymiary długości i szerokości arki. Z kolei druga, trzypiętrowa kondygnacja (*tricamerata*) jest nieco węższa³⁵. Wreszcie owa druga kondygnacja została zredukowana na szczycie do rozmiarów jednego łokcia (*in unum cubitum consummata*)³⁶. Wskazuje to na piramidalny kształt arki Noego, który Grzegorz z Elwiry scharakteryzował, jasno pisząc, że konstrukcja arki została zaprojektowana w ten sposób, aby była ona najszersza u dołu, węższa w środku, a ściany najwyższego jej segmentu zostały pochylone tak, aby na szczycie powstał kwadratowy otwór o boku jednego łokcia³⁷. Z powyższego tekstu nie wynika jednak w sposób jednoznaczny, czy chodzi o piramidę schodkową, czy też o ostrosłup o podstawie prostokąta ze ściętym wierzchołkiem, a zatem o piramidę pozbawioną piramidionu. Biskup betyckiej Elwiry poszedł tutaj za wskazaniem Klemensa Aleksandryjskiego (ok. 150-ok. 215) i Orygenesusa (ok. 185-ok. 254). Pierwszy z nich określił arkę wprost jako konstrukcję, która zwężała się od podstawy na wzór piramidy: „ἐκ τῆς πλατείας

Christ and the Church according to Gregory of Elvira, Rome 1964, s. 24, przyp. 134. Należy nadmienić, że terminy „*bicamerata*” i „*tricamerata*” mogą być także rozumiane jako pomieszczenia dwu- i trzykomorowe. Jednak w tym przypadku nie chodzi o podział w pionie, lecz w poziomie.

³³ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 15, CCL 69, s. 151, 96-98. 105: „In una etenim camera paradisi figura est; in altera, terrae novae, ubi Jerusalem caelestis est descensura (...). In tertia camera, coelorum regnum”. Por. Buckley, *Christ and the Church*, s. 25, przyp. 136.

³⁴ Gregorius Iliberritanus, *De arca* 21, CCL 69, s. 152, 142-143.

³⁵ Gregorius Iliberritanus, *De arca* 22, CCL 69, s. 152, 143 – 153, 146.

³⁶ Gregorius Iliberritanus, *De arca* 22, CCL 69, s. 153, 147.

³⁷ Gregorius Iliberritanus, *De arca* 21, CCL 69, s. 152, 133-136: „sic arcae ipsius fabricam fuisse dispositam, ut latior fuerit in primo unde sumpsit exordium, in medio angustior et tertio per quattuor angulos collecta usque ad unum cubitum coartante mensura sit consummata”.

βάσεως ἀποξυνόμενον πυραμίδος τρόπον ἢ κιβωτός³⁸. Orygenes natomiast użył terminu „πυραμοειδές³⁹”, a zatem uważał kształt arki za zbliżony do piramidy. Klemens nie był jednak twórcą tej tezy. Taki bowiem kształt arki podaje już Rdz 6,16a w przekładzie Septuaginty: „ἐπισυνάγων ποιήσεις τὴν κιβωτὸν καὶ εἰς πῆχυν συντελέσεις αὐτὴν ἄνωθεν⁴⁰”. W przekładzie polskim oddano ów wers w sposób następujący: „Zwieńczysz tę arkę przechylonymi do środka bokami. U góry zwieńczysz ją otworem na łokieć szerokim⁴¹”. Na nim to oparł się zarówno Klemens Aleksandryjski, jak i Orygenes. Można również przypuszczać, że do tego wniosku dochodziło przed nimi wielu, którzy przeczytali ze zrozumieniem ten wers Septuaginty. Taki kształt arki był więc swego rodzaju oczywistością w kręgu ludzi, którzy posługiwali się tym greckim przekładem Starego Testamentu. Można nawet pójść dalej i uznać, że Septuaginta, która przecież powstała w Egipcie – Kraju Piramid, odwołała się świadomie do takiego właśnie a nie innego kształtu arki. Tymczasem Martine Dulaey, analizując traktat Grzegorza z Elwiry, zauważa: „Il semble que l'évêque d'Elvire se représente l'arche comme une sorte de phare antique⁴²”. Wydaje się jednak, że nie chodzi w tym przypadku o latarnię morską, lecz, jak wskazano wyżej, o piramidalny schemat arki Noego.

Do tego kształtu arki dochodzi jeszcze jeden ważny element, a mianowicie, wychodząc od typologii arka – Kościół, biskup Elwiry wyeksponował nowotestamentalną prawdę, w myśl której Kościół „Christi corpus est⁴³”. Myśl ta sugeruje, że również na arkę Noego należy spojrzeć przez pryzmat ciała Chrystusa. U podstaw takiego postawienia sprawy

³⁸ Clemens Alexandrinus, *Stromata* VI 11, 86, 2, ed. O. Stählin, w: Clemens Alexandrinus, [*Werke*], z. 2: *Stromata, Buch I-VI*, GCS 15, Leipzig 1906, s. 475, 4-5 (= SCH 446, s. 234, 13-14 = PG 9, 308B). Por. Dulaey, *Le „De arca” de Grégoire d'Elvire*, s. 82, przyp. 19.

³⁹ Origenes, *Homiliae II in Genesim* 1, ed. W.A. Baehrens, w: Origenes, *Werke*, t. 6: *Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung*, z. 1: *Die Homilien zu Genesis, Exodus und Leviticus*, GCS 29, Leipzig 1920, s. 23, 18 (por. PG 12, 161B) = Procopius Gazaetus, *Commentarii in Genesim* Gen 6, 8(-17) 27-28, ed. K. Metzler, w: Prokop von Gaza, *Eclogarum in libros historicos Veteris Testamenti epitome*, t. 1: *Der Genesiskommentar*, GCS N.F. 22, Berlin – München – Boston 2015, s. 194 (= PG 87/1, 273A).

⁴⁰ *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1979, s. 9.

⁴¹ *Biblia pierwszego Kościoła*, ed. R. Popowski, Prymasowska Seria Biblijna [43], Warszawa 2016, s. 11.

⁴² Dulaey, *Le „De arca” de Grégoire d'Elvire*, s. 82.

⁴³ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 12, CCL 69, s. 151, 84-85.

leży tekst Listu do Rzymian (Rz 12,4-5; por. 1Kor 6,15; 10,17; Ef 1,23), gdzie mowa o tym, że wszyscy chrześcijanie są członkami jednego ciała w Chrystusie. Kontynuując zaś tę myśl, Grzegorz z Elwiry przywołał ścięty do boku jednego łokcia wierzchołek arki, aby podkreślić, że Chrystus poprzez akt wcielenia dokonał rekapitulacji całej struktury Kościoła⁴⁴. Wertykalizm ów znajduje oczywiście swe uzasadnienie w tekstach nowotestamentalnych, które przedstawiają Chrystusa jako głowę wspólnoty Kościoła (Ef 1,10.22; 4,15-16; Kol 1,18; 2,18-19), podczas gdy koncepcja horyzontalna znajduje oparcie w powyższym fragmencie Listu do Rzymian. Wertykalizm wyrażający chrystocentryzm jest ważnym elementem rozważań chrystologicznych jako takich, podczas gdy horyzontalizm wchodzi w zakres przemyśleń natury eklezjologicznej. Są to jednak w ostatecznym rozrachunku dwa aspekty tej samej rzeczywistości – Kościoła Chrystusowego.

Wreszcie odnosząc się do symboliki wymiarów arki, Grzegorz z Elwiry podkreślił, że jej liczba 300, określająca długość, odnosi się u Greków do litery „Tau”, a za jej pośrednictwem do Krzyża Chrystusa⁴⁵. Z kolei pięćdziesiąt łokci szerokość symbolizuje Pięćdziesiątnicę, czyli moment zesłania Ducha Świętego⁴⁶. Wreszcie wysokość arki, mająca 30 łokci, jest aluzją do wieku Chrystusa w chwili, gdy przyjął on chrzest w Jordanie z rąk Jana i rozpoczął swą misję ewangelizacyjną (Łk 3,23)⁴⁷. Autor traktatu wspomniał również o kuku (Rdz 8,7) jako o symbolu nieczystych żądź, które odseparowują ludzi od Kościoła⁴⁸. Gołębicę Noego (Rdz 8,8-11) natomiast uznał za symbol Ducha Świętego⁴⁹. Wreszcie w jednym z ostatnich zdań Grzegorz z Elwiry przypomniał myśl Cypriana o fundamentalnej, soteriologicznej roli Kościoła, poza którym nie ma zbawienia⁵⁰. Wykład biskupa Elwiry jest pierwszym zachowanym łacińskim pismem patrystycznym, które zostało w całości poświęcone arce

⁴⁴ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 22, CCL 69, s. 153, 150-152: „et usque ad unum cubitum, id est usque ad mensuram suscepti hominis, quem induit dominus, omnis esset compago ecclesiae redigenda”.

⁴⁵ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 29, CCL 69, s. 154, 190-195, 210-211.

⁴⁶ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 30, CCL 69, s. 154, 192-193, 211-213. Por. Buckley, *Christ and the Church*, s. 25, przyp. 140.

⁴⁷ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 31, CCL 69, s. 154, 201-206.

⁴⁸ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 25, CCL 69, s. 153, 164-168.

⁴⁹ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 25, CCL 69, s. 153, 169-173.

⁵⁰ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 33, CCL 69, s. 154, 214 i s. 155, 216-218: „videtis ergo (...) non posse aliter hominem nisi per ecclesiam de excidio totius orbis eadere, sicut et in cataclysmo mundi nemo remansit nisi quos arca incluserat”.

Noego, stąd nie może dziwić fakt, że autor niejako z obowiązku nawiązał także do „technicznego” aspektu arki. Zagadnienie to potraktował jednak tylko jako kwestię poboczną, mającą wesprzeć jego teologiczne wywody.

Ambroży z Mediolanu (ok. 340-4 IV 397) również był autorem niewielkiego traktatu *De Noe*, który powstał około 379 roku i w starszych wydaniach nosił tytuł *De Noe et Arca*. Odnosząc się do pisma Grzegorza z Elwiry i biskupa Mediolanu, można by wręcz powiedzieć, że w drugiej połowie IV wieku w łacińskiej literaturze chrześcijańskiej jest widoczne pewne szczególne zainteresowanie tematem arki Noego i to do tego stopnia, że dwóch eminentnych przedstawicieli ówczesnego episkopatu poświęciło temu zagadnieniu odrębne, choć niewielkie traktaty. Należy zatem przypuszczać, że temat ten był wówczas z jakiegoś powodu ważny. Można domniemywać, że był on również żywo dyskutowany zarówno w kręgach osób duchownych, jak i świeckich. Podstawą pisma *De Noe* były publicznie wygłoszone przez Ambrożego homilie. Biskup Mediolanu położył, podobnie jak Orygenes czy Grzegorz z Elwiry, duży nacisk na moralny aspekt perykopy o potopie. Dlatego też sam opis kształtu arki zszedł w przedmiotowym piśmie na dalszy plan. Niemniej jednak można na bazie treści homilii zebrać kilka ważnych, choć niekoniecznie oryginalnych uwag w tym zakresie. Na wstępie należy podkreślić, że Ambroży nie mówił wprost, iż arka jest figurą Kościoła, ale w swym piśmie posłużył się aż 11 razy terminem „Ecclesia”. Zestawienie więc Kościoła z arką Noego nasuwało się niemal automatycznie. Takie postawienie sprawy wynikało prawdopodobnie z powszechnej znajomości typologii arka – Kościół, co w konsekwencji powodowało, że jej bezpośrednie przywoływanie nie było konieczne. Jest jednak w opisie Ambrożego pewien ważny szczegół. Otóż jego zdaniem ten, kto analizuje „liczbowy” schemat arki, odnajdzie tam opis kształtu ludzkiego ciała⁵¹. Biskupowi Mediolanu chodziło konkretnie o „czworoboczne belki”, czyli o *ligna quadrata* (Rdz 6,14), z których Bóg polecił Noemu zbudować arkę. Aby dowieść związku zachodzącego między owymi *ligna quadrata* a ciałem człowieka, Ambroży przytoczył obszerny „anatomiczny” wywód na temat „kwadratury” ludzkiego ciała, która jest symbolem doskonałości Bożego dzieła: ten kształt mają bowiem zarówno nogi i ręce, jak i klatka piersiowa,

⁵¹ Ambrosius, *De Noe* 6, 13, ed. C. Schenkl, w: Ambrosius, *Opera*, t. 1, CSEL 32, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1896, s. 422, 1-2 (= PL 14, 368B): „inueniet in eius exaedificatione discriptam humanis figuram corporis”. Por. Ambrosius, *De Noe* 9, 30, CSEL 32, s. 432, 8-10 (= PL 14, 374C); 15, 50, CSEL 32, s. 448, 12-14 (= PL 14, 385A); 20, 72, CSEL 32, 466, 3-4 (= PL 14, 396A).

brzuch, stopy oraz dłonie⁵². Passus ten odwoływał się przypuszczalnie do popularnego wówczas, uproszczonego schematu anatomicznego, który znała przynajmniej część słuchaczy homilii. Prawdopodobnie również z uwagi na duszpasterski charakter swego wywodu Ambroży nie odniósł się do wątku mistycznego ciała Chrystusa. Rozszerzył natomiast powyższy, „anatomiczny” dyskurs, odnosząc go do długości, szerokości i wysokości arki Noego, rozumianych jako największy, średni i najmniejszy wymiar „korabia”. Tę trójnię zestawiał następnie z ciałem leżącego na wznak człowieka, który reprezentuje także trzy wymiary poprzez długość, szerokość i wysokość swego ciała, jego członki zaś cechuje „kwadratura”⁵³. Tymczasem forma kwadratu, do której nawiązuje ostatnie zdanie powyższego fragmentu, odnosiła się oczywiście do elementu konstrukcyjnego arki, który pojawił się już u Wiktoryna z Ptuj. Ambroży bowiem odwołał się do Rdz 6,14, gdzie Septuaginta używała zwrotu „ἐκ ξύλων τετραγώνων”, który Wiktoryn oddał słowami „ex quadratis lignis”, czyli tak samo jak tekst *Vetus Latina*. Następnie zaś biskup Mediolanu starał się jasno wytłumaczyć znaczenie pojęcia *quadratum*, pisząc, że jest to struktura, której wszystkie części dobrze do siebie pasują i wzajemnie do siebie przystają⁵⁴. Ten typ eksplikacji wydaje się odwoływać do swego rodzaju komunału, dobrze znanego audytorium Ambrożego. Następnym elementem konstrukcyjnego opisu arki, do którego nawiązał biskup Mediolanu, jest wers Rdz 6,16, zawierający polecenie Boga skierowane do Noego, a zacytowane przez Ambrożego w następującej formie: „Inferiora

⁵² Ambrosius, *De Noe* 6, 13, CSEL 32, s. 422, 2-12 (= PL 14, 368B-C): „quid est enim quod ait deus: «fac tibi arcam de quadratis lignis?». quadratum certe hoc appellamus, quod omnibus bene consistat partibus et conueniat sibi. itaque et deus auctor nostri corporis naturaeque fabricator adstruitur et opus ipsum perfectum esse his sermonibus significatur. quadrata autem membra hominis esse euidens ratio, si consideres pectus hominis, consideres uentrem pari mensura longitudinis et latitudinis, nisi cum uoluptatibus et epulis uentre distento mensura naturalis exceditur. iam pedes et manus brachia femora et crura quadripertita quis non ipso uisu aduertat?”.

⁵³ Ambrosius, *De Noe* 6, 13, CSEL 32, s. 422, 16-23 (= PL 14, 368C): „Si quidem trecentorum cubitorum longitudinem et quinquaginta <cubitorum> latitudinem et triginta cubitorum altitudinem seruandam esse praescripsit, ita et in nostro corpore summa est et media et minima distantia, summa secundum longitudinem, media secundum latitudinem, minima secundum altitudinem, totum tamen corpus adtextum ex singulis membris quadratum uidetur”.

⁵⁴ Ambrosius, *De Noe* 6, 13, CSEL 32, s. 422, 3-5 (= PL 14, 368C): „quadratum certe hoc appellamus, quod omnibus bene consistat partibus, et conueniat sibi”.

arcae bicamerata et tricamerata facies”⁵⁵. Innymi słowy, Noe miał podzielić arkę na kondygnację dolną (*inferiora*), dwupoziomową (*bicamerata*) i trzypoziomową (*tricamerata*), co jest fragmentem tego wersu, zacytowanym także za *Vetus Latina*⁵⁶. Fragment ten odpowiada tekstowi Septuaginty, która owe trzy pojęcia („*inferiora (...) bicamerata et tricamerata*”) oddał jako: „κατάγαια, διώροφα καὶ τριώροφα”⁵⁷. Ambroży przyjmował zatem trójkondygnacyjną strukturę arki Noego, przy czym druga („διώροφα” = *bicamerata*) i trzecia kondygnacja („τριώροφα” = *tricamerata*) miały, choć tego autor już nie wyjaśnił, odpowiednio dwa i trzy poziomy. W sumie więc, zgodnie z tym opisem, arka miała trzy kondygnacje, które były podzielone na sześć poziomów (pięter). W dalszej części swego pisma Ambroży sporo miejsca poświęcił zagadnieniom etyczno-moralnym, które uważał zapewne za ważniejsze ze względu na paranetyczny charakter swego pisma. Biskup Mediolanu zaznaczył ponadto, że niższe kondygnacje (prawdopodobnie zarówno *inferiora*, jak i *bicamerata*) przeznaczono na składy żywności⁵⁸.

Kolejnym fragmentem tego pisma o dużej sile graficznej sugestii jest zwrócenie przez Ambrożego uwagi na sposób wejścia i wyjścia rodziny Noego z arki. Warto przypomnieć, że przed nim uczynił to już na gruncie chrześcijańskiej literatury greckiej Cyryl Jerozolimski (ok. 315-ok. 386)⁵⁹. Dla Ambrożego było oczywiste, że rozdzielenie czterech par małżeńskich w momencie wejścia do arki oznacza abstynencję płciową w okresie potopu, ponowne połączenie w pary w chwili wyjścia z „korabia” wskazuje na ponowne podjęcie wspólnego życia⁶⁰. Wreszcie Ambroży odniósł się także do symboliki wymiarów arki, przypominając, że jej 300 łokci długości jest figurą krzyża Chrystusa w kształcie litery „Tau”, jej 50-łokciowa szerokość zaś każe myśleć o zesłaniu Ducha Świętego⁶¹. W homilii tej występuje także kilka innych wspomnianych już wyżej wątków. Klasycznym jest typologia Noe – Chrystus⁶².

⁵⁵ Ambrosius, *De Noe* 9, 27, CSEL 32, s. 430, 8-9 (= PL 14, 373B).

⁵⁶ *Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel*, t. 2: *Genesis*, s. 110 (I).

⁵⁷ *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, s. 9.

⁵⁸ Ambrosius, *De Noe* 9, 27, CSEL 32, s. 430, 11-12 (= PL 14, 373B-C).

⁵⁹ Cyrillus Hierosolymitanus, *Protocatechesis* 14, PG 33, 356A.

⁶⁰ Ambrosius, *De Noe* 21, 76, CSEL 32, s. 467, 23-468, 3 (= PL 14, 397B).

⁶¹ Ambrosius, *De Noe* 33, 123, CSEL 32, s. 495, 9-12 (= PL 14, 415B).

⁶² Ambrosius, *De Noe* 33, 123, CSEL 32, s. 495, 9-12 (= PL 14, 415B). Por. Ambrosius, *Expositio Evangelii secundum Lucam* III 48, PL 15, 1610B-C.

Z kolei „kruk Noego” jest symbolem bezwstydu⁶³, żądz i namiętności⁶⁴, „gołębica Noego” zaś to symbol prawości charakteru⁶⁵. Sporo też miejsca Ambroży poświęcił gałązce oliwnej, którą ten ostatni ptak przyniósł patriarsze wieczorem na znak końca potopu. To dało Mediolańczykowi okazję do refleksji nad nadzieją i zmianą położenia człowieka jako takiego⁶⁶. Ambroży odwołał się także do analogii pomiędzy arką Noego i Arką Przymierza (Wj 25,11)⁶⁷. Pośrednio więc wskazał na ścisły związek pomiędzy przymierzem Noachickim (Rdz 8,20-9,17) a Przymierzem Synajskim (Wj 24,1-11). Oba te przymierza są jednak w kontekście homilii Ambrożego tylko figurami przymierza, którego sprawcą był Chrystus. Owo zestawienie arki Noego z Arką Przymierza wydaje się sugerować, że Ambroży postrzegał „korabia” jako rodzaj ogromnej skrzyni, podobnej do Arki Przymierza. Ponieważ jednak biskup Mediolanu nie wypowiedział się wprost na ten temat, domysł ten musi pozostać w sferze hipotez. Wreszcie w traktacie *De Noe* pojawia się również typologia Adam – Noe⁶⁸. W ten sposób obraz biblijnego potopu, który niewątpliwie zawsze pobudzał wyobraźnię chrześcijan, został wkomponowany w szeroki kontekst teologii zbawienia. Prosta zaś, homiletyczna forma traktatu miała sprawić, że cały ów blok zagadnień stawał się zrozumiały dla możliwie najszerszego kręgu odbiorców.

Pismo Ambrożego, mentora Augustyna z Hippony (13 XI 354-28 VIII 430), musiało odbić się znacznym echem. Wkrótce łacinnicy otrzymali przekład Orygenesowej *II Homilii o Księdze Rodzaju* pióra Rufina z Akwilei, poświęconej w całości perykopie o potopie. Należy dodać, że Rufin w swych samodzielnych pracach nie powrócił już do zagadnienia arki Noego. Jedynie w *De benedictionibus patriarcharum* wspomniał, że była ona *bicamerata et tricamerata*⁶⁹, bez rozwijania tego wątku.

Warto w tym miejscu przypomnieć, że w stosunkowo krótkim odstępie czasu pojawiły się w chrześcijańskiej literaturze łacińskiej aż trzy opracowania dotyczące perykopy o potopie, w których arka odgrywała znaczną rolę: Grzegorza z Elwiry *De arca* około 360 roku, Ambrożego z Mediolanu

⁶³ Ambrosius, *De Noe* 17, 62, CSEL 32, s. 458, 7-8 (= PL 14, 391A).

⁶⁴ Ambrosius, *De Noe* 18, 64, CSEL 32, s. 459, 22-27 (= PL 14, 391C-392B).

⁶⁵ Ambrosius, *De Noe* 18, 64, CSEL 32, s. 459, 14-15 (= PL 14, 391D).

⁶⁶ Ambrosius, *De Noe* 19, 67, CSEL 32, s. 461, 14-462, 16 (= PL 14, 393A-D).

⁶⁷ Ambrosius, *De Noe* 7, 16, CSEL 32, s. 424, 15-425, 1 (= PL 14, 370A-B).

⁶⁸ Ambrosius, *De Noe* 39, 107, CSEL 32, s. 486, 1-2 (= PL 14, 409B).

⁶⁹ Rufinus Aquileiensis, *De benedictionibus patriarcharum* I 6, PL 21, 307C.

De Noe w 379 roku oraz przekład Rufina, który powstał prawdopodobnie między 401 a 404 rokiem⁷⁰. Była to więc swego rodzaju kumulacja pism poświęconych temu zagadnieniu. Przyczyn tego faktu było zapewne wiele. Dziś w tej materii można tylko snuć hipotetyczne przypuszczenia. Najbardziej prawdopodobnym z nich wydaje się siła wymowy trzech typologii: Noe – Chrystus, arka – Kościół, wody potopu – woda chrztu. W tym też okresie chrześcijaństwo ze statusu religii tolerowanej przechodziło na poziom państwowej religii panującej. W tej sytuacji triumf Kościoła Chrystusowego zestawiony z losami arki Noego miał swoją siłę wymowy. Struktura „techniczna” schodziła w tych okolicznościach na plan dalszy, stając się rodzajem biblijnej, apokryficznej ciekawostki.

Jest możliwe, że kwestia ta pojawiała się również w innych pismach z tego okresu, które z czasem uległy zniszczeniu. Faktem zaś jest, że szerszych komentarzy do tego wątku nie ma w innych zachowanych tekstach z tego okresu, należących do łacińskiej literatury patrystycznej. Maksym z Turynu (zm. ok. 420) powtarza znaną od dawna podwójną typologię: Noe – Chrystus i arka – Kościół⁷¹. Hieronim ze Strydonu (ok. 347-30 IX 420) nawiązał do perykopy o potopie kilkakrotnie, jednak nie wyszedł praktycznie poza dobrze już w jego czasach znane stwierdzenia. I tak odnosząc się do przedmiotowej perykopy, aż trzykrotnie przywołał Pierwszy List św. Piotra (1P 3,20-21). W dwóch przypadkach uczynił to w kontekście typologii arka – Kościół⁷², w trzecim natomiast chodziło o typologię wody potopu – woda chrztu⁷³. Typologię arka – Kościół autor ten wspominał także bez odnoszenia się do listu Piotra⁷⁴. Kolejne zestawienie figuratywne to typologia Noe – Chrystus⁷⁵. Hieronim powraca także przynajmniej dwa razy do sposobu

⁷⁰ Por. H. Pietras, *Wprowadzenie*, w: Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju. Homilie o Księdze Wyjścia*, tł. S. Kalinkowski, ŻMT 64, Kraków 2012, s. 12.

⁷¹ Maximus Tauronensis, *Sermones* XXXIV, PL 57, 602C (typologia Noe – Chrystus); XCIV, PL 57, 722A (typologia arka – Kościół).

⁷² Hieronimus, *Altercatio Luciferi et Orthodoxi* 22, ed. A. Canellis, CCL 79B, Turnhout 2000, s. 57, 834-835, 840-841 (= SCh 473, s. 176, 25-26 = PL 23, 176A-B); Hieronimus, *Ep.* CXXIII 11, 4, ed. I. Hilberg, CSEL 56, Vindobonae – Lipsiae 1918, s. 84, 27-85, 1 (= PL 22, 1054); Hieronimus, *Adversus Iovinianum* I 17, PL 23, 247A.

⁷³ Hieronimus, *Altercatio Luciferi et Orthodoxi* 22, CCL 79B, s. 55, 810-813 (= SCh 473, s. 174, 1-4 = PL 23, 176A).

⁷⁴ Hieronimus, *Adversus Iovinianum* II 22, PL 23, 317A. Por. Daniélou, *Bible et liturgie*, s. 115.

⁷⁵ Hieronimus, *Altercatio Luciferi et Orthodoxi* 22, CCL 79B, s. 56, 818-825 (= SCh 473, s. 174, 9-16 = PL 23, 176C).

wejścia i wyjścia rodziny Noego z arki w tym samym co jego poprzednicy kontekście zachowania wstrzeźliwości płciowej w czasie potopu⁷⁶. Jednak w omawianym tutaj kontekście najważniejsza jest uwaga Strydończyka na temat piramidalnego kształtu arki⁷⁷. Idea ta została niestety wyartykułowana niejednoznacznie, co mogło mieć związek z kontrowersjami pomiędzy Hieronimem a jego dawnym przyjacielem Rufinem z Akwilei na temat prawowierności Orygenesisa, opowiadającego się jasno za takim właśnie kształtem arki Noego. Należy jednak pamiętać, że przymiotnik „πυραμοειδής” użyty przez Orygenesisa jest pojęciem dość „pojemnym”, wskazującym jedynie na to, że kształt arki był *grosso modo* podobny do schematu piramidy, nie zaś że była to piramida *sensu stricto*. Pisząc natomiast o wewnętrznej strukturze arki, Strydończyk przywołał terminy *bicamerata* i *tricamerata*, lecz nie rozwinął tej kwestii⁷⁸. Hieronim nie mógł również pominąć kruka i gołębicę. Ten pierwszy był dla niego symbolem diabła, podczas gdy gołębicą to symbol Ducha Świętego, zwiastującego pokój⁷⁹. Mozaika poglądów Hieronima na temat arki jest więc pewnym szablonem tamtych czasów. Autor wydaje się czuć w tej materii ciężar gatunkowy wypowiedzi swym wielkich poprzedników, stąd nie silił się na żadne oryginalne spostrzeżenia w tej kwestii.

Podobnie zachował się Orozjusz (ok. 385-ok. 420), który ograniczył relację o potopie do suchego przedstawienia faktu historycznego, bez odwoływania się do jakichkolwiek typologii czy też gematrii biblijnej⁸⁰.

Jak wynika z powyższych analiz, temat arki Noego przewijał się przez pisma kilkunastu wybitnych łacińskich autorów patrystycznych, tworzących bądź przed Augustynem (Tertulian, Cyprian, Pseudo-Cyprian, Wiktoryn z Patawii, Laktancjusz, Hilary z Poitiers), bądź tylko o jedno pokolenie wcześniej (Grzegorz z Elwiry, Ambroży z Mediolanu), bądź też mu współczesnych (Hieronim ze Strydonu, Maksym z Turynu,

⁷⁶ Hieronymus, *Ep.* CXXIII 11, 4, CSEL 56, s. 86, 1-2 (= PL 22, 1054); Hieronymus, *Adversus Iovinianum* I 17, PL 23, 236B. Por. J.J. Morgan, *Chaucer and the Bona Matrimonii*, „The Chaucer Review” 4/2 (1969) s. 127, przyp. 11.

⁷⁷ Hieronymus, *Altercatio Luciferi et Orthodoxi* 22, CCL 79B, s. 57, 831-832 (= SCh 473, s.176, 22-23 = PL 23, 176C): „A triginta cubitis incipiens, et usque ad unum cubitum paulatim decrescens, arca construitur”.

⁷⁸ Hieronymus, *Adversus Iovinianum* I 17, PL 23, 236B.

⁷⁹ Hieronymus, *Altercatio Luciferi et Orthodoxi* 22, CCL 79B, s. 56, 827-57, 831 (= SCh 473, s. 176, 18-22 = PL 23, 176B).

⁸⁰ Orosius, *Historia adversus paganos* I 3, 1-6, ed. C. Zangemeister, CSEL 5, Vin-dobonae 1882, s. 40, 10-41, 7 (= PL 31, 697B-699A).

Orozjusz). Zagadnienie struktury arki (Rdz 6,14-16) było w ich dziełach zwykle traktowane marginalnie. Najwięcej uwagi poświęcił tej problematyce Grzegorz z Elwiry i Ambroży. Do tego grona należy także doliczyć przekład *II Homilii Orygenesza do Księgi Rodzaju* pióra Rufina z Akwilei⁸¹. Zatem „techniczny” schemat arki Noego stał się do pewnego stopnia ważny dopiero w drugiej połowie IV wieku i na samym początku V wieku. To dzięki tym autorom następne pokolenia chrześcijańskich pisarzy łacińskich otrzymały solidne podstawy, na bazie których mogły pogłębiać to zagadnienie. Na tym fundamencie budował bodajże jako pierwszy biskup Hippony, Augustyn, kontynuując w ten sposób dzieło biskupa Elwiry i biskupa Mediolanu.

Bibliography

Sources

- Ambrosius, *De Noe*, ed. C. Schenkl, Ambrosius, *Opera*, t. 1, CSEL 32, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1896, s. 413-497 (= PL 14, 361A-416D).
- Ambrosius, *Expositio Evangelii secundum Lucam*, PL 15, 1527A-1850D.
- Biblia pierwszego Kościoła*, tł. R. Popowski, Prymasowska Seria Biblijna 43, Warszawa 2016.
- Clemens Alexandrinus, [*Werke*], t. 2: *Stromata*, z. 1-6, ed. O. Stählin, GCS 15, Leipzig 1906 (= SCh 30, 38, 278, 279, 446, 463 = PG 8, 685A-1381B i PG 9, 9A-401A).
- Cyprianus, *De Catholicae Ecclesiae unitate*, ed. G. Hartel, Cyprianus, *Opera omnia*, CSEL 3/1, Vindobonae 1868, s. 209,1-233,15 (= CCL 3, s. 249-268 = SCh 500 = PL 4, 493D-520A).
- Cyprianus, *Epistulae*, ed. G. Hartel, CSEL 3/2, Vindobonae 1871.
- Cyrillus Hierosolymitanus, *Catecheses*, PG 33, 332A-1060A.
- Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe*, ed. V. Bulhart, Gregorius Iliberritanus, *Quae superunt*, CCL 69, Turnholti 1967, s. 149-155.
- Hieronymus, *Adversus Iovinianum*, PL 23, 211A-3338B.
- Hieronymus, *Altercatio Luciferi et Orthodoxi*, ed. A. Canellis, CCL 79B, Turnhout 2000 (= SCh 473 = PL 23, 155A-182B).
- Hieronymus, *Epistulae*, t 3: *Epistulae CXXI-CLIV*, ed. I. Hilberg, CSEL 56, Vindobonae – Lipsiae 1918 (por. PL 22, 1006-1224).

⁸¹ Na ten temat wyżej podpisany złożył artykuł w „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką”. Jest to rocznik wydawany przez Instytut Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego.

- Hilarius Pictaviensis, *Tractatus mysteriorum*, ed. A. Feder, Hilarius Pictaviensis, *Opera*, t. 4, CSEL 65, Vindobonae – Lipsiae 1916, s. 3, 1-38, 3 (= Sch 19bis).
- Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Psalmos*, ed. A. Zingerle, CSEL 22, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1891 (= PL 9, 231C-890A).
- Irenaeus Lugdunensis, *Adversus haereses*, w: Irénée de Lyon, *Contre les hérésies. Livre IV*, ed. A. Rousseau, t. 2: *Texte et traduction*, Sch 100/2, Paris 1965 (= PG 7, 973A-1118B).
- Iustinus Martyr, *Dialogus cum Tryphone Iudaeo* 138, ed. I.C.Th. Otto, *Corpus Apologetarum Christianorum* 1/2, Wiesbaden 1969 (= PG 6, 472A-800D).
- Lactantius, *Divinae institutiones*, ed. S. Brandt, w: Lactantius, *Opera omnia*, CSEL 19, ed. S. Brandt – G. Laubmann, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 1-672 (= Sch 204-205, 326, 337, 377 = PL 6, 111A-822A).
- Maximus Tauronensis, *Sermones*, PL 57, 531A-760B.
- Origenes, *Homiliae in Genesim*, w: Origène, *Homélie sur la Genèse*, ed. H. de Lubac – L. Doutreleau, Sch 7bis, Paris 1976.
- Origenes, *Homiliae in Librum Jesu Nave*, ed. W.A. Baehrens, Origenes, *Werke*, t. 7: *Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung*, z. 2: *Die Homilien zu Numeri, Josua und Judges*, GCS 30, Leipzig 1921, s. 286, 2-463, 16 (= Sch 71 = PG 12, 825A-948C).
- Origenes, *Homilia II in Genesim*, ed. W.A. Baehrens, Origenes, *Werke*, t. 6: *Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung*, z. 1: *Die Homilien zu Genesis, Exodus und Leviticus*, GCS 29, Leipzig 1920, s. 22, 15-39, 3 (por. PG 12, 161A-175A).
- Orosius, *Historia adversum paganos*, ed. C. Zangemeister, CSEL 5, Vindobonae 1882 (= PL 31, 663B-1174B).
- Procopius Gazaeus, *Commentarii in Genesim*, w: Prokop von Gaza, *Eclogarum in libros historicos Veteris Testamenti epitome*, t. 1: *Der Genesiskommentar*, ed. K. Metzler, GCS N.F. 22, Berlin – München – Boston 2015 (por. PG 87, 21A-512C).
- Pseudo-Cyprianus, *Ad Novatianum*, ed. G. Hartel, Cyprianus, *Opera spuria*, CSEL 3/3, Vindobonae 1871, s. 52,8-69,9 (= CCL 4, s. 137-152 = PL 4, 1205D-1218C).
- Rufinus Aquileiensis, *De benedictionibus patriarcharum*, PL 21, 295-336A.
- Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1979.
- Tertullianus, *De baptismo*, ed. A. Reifferscheid – G. Wissowa, Tertullianus, *Opera*, t. 1, CSEL 20, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 201-218 (= Sch 35 = CCL 1, s. 277-295 = PL 1, 1197A-1224B).
- Tertullianus, *De idololatria*, ed. A. Reifferscheid – G. Wissowa, Tertullianus, *Opera*, t. 1, CSEL 20, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 30-58 (= CCL 1, s. 1101-1124 = PL 1, 661D-696B).
- Theophilus Antiochenus, *Ad Autolyicum*, w: Théophile d'Antioche, *Trois livres à Autolyicus*, tl. J. Sender, Sch 20, Paris 1948 (= PG 6, 1024B-1168A).

Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel, t. 2: *Genesis*, ed. B. Fischer, Freiburg 1954.

Victorinus Petavionensis, *Commentarii in Apocalypsin editio Victorini et recensio Hieronymi vna cum posteriorum additamentis*, ed. I. Havssleiter, Victorinus Petavionensis, *Opera*, CSEL 49, Vindobonae – Lipsiae 1916, s. 14-154 (= Sch 423, s. 46-130; por. PL 5, 317A-344C).

Studies

Buckley F.J., *Christ and the Church according to Gregory of Elvira*, Rome 1964.

Congar Y., *Czy poza Kościołem nie ma zbawienia?*, w: Y. Congar, *Szeroki świat moja parafia. Wymiary i prawdy zbawienia*, tł. A. Turowiczowa, Kraków 2002, s. 127-203.

Costa F., *Le Christ, clef de l'interprétation de l'Écriture: Aspects de la typologie de Jean Daniélou*, „*Revista de Magistro de Filosofia*” 10/22 (2017) s. 81-93.

Daniélou J., *Bible et liturgie. La théologie biblique des Sacrements et des fêtes d'après les Pères de l'Église*, Lex Orandi 11, Paris 1951.

Dołganiszewska E., „*Extra Ecclesiam nulla salus*”. *Cypriana z Kartaginy myśli o Kościele*, „*Wrocławski Przegląd Teologiczny*” 14/1 (2006) s. 141-157.

Dulaey M., *Le „De arca” de Grégoire d'Elvire et la tradition exégétique ancienne*, „*Graphè*” 15 (2006) s. 79-102.

Elfering L.J., *Hooge huizen in de Oudheid*, „*Neophilogus*” 17 (1932) s. 49-57.

Hanson R.P.C., *Allegory and Event: A Study of the Sources and Significance of Origin's Interpretation of Scripture*, Louisville – London 2002.

Koch H., *Cyprianische Untersuchungen*, *Arbeiten zur Kirchengeschichte* 4, Bonn 1926.

Kowalczyk P., *Extra Ecclesiam nulla salus. Obraz heretyka w nowożytnych przedstawieniach okrętu Kościoła Katolickiego*, w: *Figura heretyka w nowożytnych sporach konfesyjnych*, red. A. Bielak – W. Kordyżon, Warszawa 2017, s. 181-209.

Ledwoń I., *Extra Ecclesiam nulla salus*, w: *Leksykon teologii fundamentalnej*, red. M. Rusecki – K. Kaucha – I. Ledwoń – J. Mastej, Lublin – Kraków 2002, s. 389-395.

Ledwoń I., „*Extra Ecclesiam nulla salus*”, „*Studia Salvatoriana Polonica*” 3 (2009) s. 57-74.

Longchamps de Bérrier F., *Czy poza Kościołami nie ma zbawienia?*, Kraków – Tyniec 2004.

Morgan J.J., *Chaucer and the Bona Matrimonii*, „*The Chaucer Review*” 4/2 (1969) s. 123-141.

Pietras H., *Wprowadzenie*, w: Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju. Homilie o Księdze Wyjścia*, tł. S. Kalinkowski, ŻMT 64, Kraków 2012, s. 5-15.

Ratzinger J., *Salus extra Ecclesiam nulla est*, tł. AM, „*Znak*” 17/131 (1965) s. 611-618.

Rönsch H., *Itala und Vulgata. Das Sprachidiom der urchristlichen Itala und der katholischen Vulgata unter Berücksichtigung der römischen Volkssprache*, Marburg – Leipzig 1869.

- Rönsch H., *Lexikalisches aus Leidener lateinischen Juvenalscholien der Karolingerzeit*, „Romanische Forschungen” 2/2 (1886) s. 302-313.
- Sesboüé B., *Poza Kościołem nie ma zbawienia. Historia formuły i problemy interpretacji*, tł. A. Kuryś, Alfa – Omega, Poznań 2007.
- Śliwiński A., *Extra Ecclesiam salus nulla*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 4, Lublin 1995, k. 1474.
- Wilmart A., *Arca Noe*, „Revue Bénédictine” 26 (1909) s. 1-12.
- Żochowska E., *Extra Ecclesiam nulla salus. Wiele interpretacji, jedna ortodoksja*, „Christianitas” 31-32 (2007) s. 199-208.